

Д. Г. Руднік

РОЛЬ БОЯРСТВА В РІЗНИХ ЗЕМЛЯХ КИЇВСЬКОЇ РУСІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У статті досліджені відмінності впливів та політичної ролі боярства в різних землях Київської Русі. Виявлені чинники, які зумовлювали піднесення могутності боярської верстви в провідних князівствах Київської держави.

Ключові слова: Київська Русь, боярство, регіональні відмінності

Боярство було однією з провідних верств Київської Русі. Проте, слід зазначити, що його політична роль у різних землях була неоднакова. Головними чинником, це залежало як від походження місцевого боярства, так і від його майнового стану.

Проблемами історії Київської держави займалися історики різних епох. Дореволюційна історіографія Білорусії представлена А. Нікитським, який дослідив середньовічну історію Полоцького князівства [1]. Радянська література стосується історії формування феодалізму та міжкнязівських воєн у різних землях Русі. Грунтовні праці належать Б. Рібакову, Л. Черепніну, М. Кучері, С. Юшкову, В. Мавродіну [2–6]. К. Софроненко досліджує соціально-політичне становище Галицько-Волинського князівства та принципи формування земельної власності [7]. Археології та політичній історії Новгороду присвячені роботи радянського та російського дослідника В. Яніна [8]. Сучасний російський історик І. Фроянов вивчає проблеми політичної боротьби різних верств населення земель-князівств [9]. З українських дослідників слід відзначити М. Котляра, В. Бодрухину [10–11]. Дослідженню боярської верстви Галицько-Волинської держави присвячена дисертація львівського історика А. Петрика, який розкриває різні аспекти економічного та політичного положення боярства [12].

Метою цієї роботи є встановлення відмінностей в економічному й політичному становищі боярських верств у різних регіонах Київської Русі, що зумовлює необхідність проведення порівняльного аналізу між різними землями Київської Русі – Новгородом, Псковом, Білорусі, землями Південно-Східної Русі та України.

Дослідники феодалізму доводили, що історія боярського землеволодіння, а отже й статусу бояр у князівстві, почалася в кінці XI – на початку XII ст., з часу появи феодалних укріплених садиб [3, 331]. Саме відтоді можна простежити політичну роль бояр в різних землях країни. Найпомітнішими регіонами Київської Русі, де верства досягла найбільшого розвитку, були новгородські та полоцькі землі. Саме тому аналіз почнемо з Новгороду. Незважаючи на тривалий процес вивчення питання державного устрою міста, співвідношення бояр і князів залишається досі не вирішеним і зумовлює суперечки серед науковців.

Всебічне розкриття становища бояр потребує наведення інформації про їх матеріальні статки. Прикладом цього можна вважати родословну новгородських бояр Мішиничів-Онціфоровичів. Під час розкопок їх садиби було знайдено чимало берестяних грамот господарського призначення. Найявний матеріал дозволяє відзначити заможність роду: берестяні свитки являють собою перелік натурального оброку, який збирався з 20 селян, а грамоти доводять, що саме боярство займалося збиранням данини. З листування членів роду можна дізнатися, що він був впливовим у місті: «В господарстві наявні домашні слуги, навіть рабня..., вони в змозі купити коня для ведення “збору”. Їх наближеність до князя не викликає сумніву» [13, 120–122]. Великий боярський рід міг володіти комплексом дворів, які становили значну територію околиці міста [14, 26].

Багатство бояр зводило їх у ранг привілейованого населення, що дозволяло брати безпосередню участь у керівництві державою. Дослідники схильні вважати, що до 1136 р. Новгород не відрізнявся від інших руських земель за своїм політичним статусом. У місті паралельно існували інститути посадника та князя, якого запрошували з сусідніх областей, передусім з Києва, або обирали на вічі. Новгородські посадники могли бути обраними лише з бояр [9, 271].

Відносини князя та новгородців регулювалися спеціальними грамотами, які укладалися від імені міської верхівки та майбутнього правителя, де прописувалися головні засади правління: «А мужа ти без вины волости не лишати. А бес посадника ти, княже, волости не раздавати, ни грамоть дяти. А волости ти, княже, новгородських соими мужами не держати, не держати мужи новгородськими; а дарь от тех волости имати... А свиньи [свої] ти бити за 60 версть от города... А бес посадника и судь не судити» [15, 9–11].

Починаючи з 1136 р., князі поступово втрачали всю повноту влади і новгородці почали обирати, разом зі зміною князя, нового посадника. Історики довели, що часта зміна посадників та князів була наслідком політичних суперечок боярства, яке в свою чергу складало певні політичні угруповання, пов'язані з князівськими династіями [16, 42].

Отже, можна з впевненістю сказати, що саме з 30-х рр. XI ст. боярство остаточно вийшло на авансцену політичної боротьби в Новгороді. Це було зумовлено, згідно Б. Рібакова, тим, що, «не дивлячись на торгівельно-ремісничий характер основної маси населення Новгороду, реальна влада належала боярам-землевласникам, вогчини яких знаходилися на території новгородських сотень... У силу особливостей новгородської землі, боярство було міцно пов'язане з зовнішньою хутряною торгівлею і це надавало йому велику економічну силу та корпоративну згуртованість» [2, 364].

Весь період, починаючи з 1136 р. – до 1170-х рр. наповнений постійною боротьбою двох протилежних груп бояр за владу. Перша підтримувала чернігівських князів, інша – Суздаль [8, 148]. Постійна боротьба боярських угруповань призводила до частих пограбувань переможених родів, прибічників неугодних новгородцям князів, причому гроші йшли на суспільні потреби, зокрема на озброєння ополчення [9, 287].

Останнє потрясіння, стосовно досліджуваного періоду, торкнулося Новгороду в 1230 р. І. Фроянов схильний бачити в подіях поєднання побутових потрясінь, що були викликані голодом, з політичною боротьбою. Внаслідок руху населення, були скинуті князь та посадник, розорено кілька боярських садиб [9, 410]. Отже, особливості новгородського боярства полягали в активній політичній діяльності, прагненні отримати для себе «зручного» князя, який би не порушував традиції новгородського правління.

Після аналізу боярської боротьби за владу історики ставлять цілком закономірне питання: «Чому новгородці весь час намагалися прикликати князя замість того, аби без нього обходитися?». Відповідь аргументується тим, що князь займав провідну роль у політичному устрої князівств: керував військом та дипломатичними відносинами, вершив правосуддя та був захисником держави [16, 42–43]. Сидіння без князя було для новгородців дивиною, про що свідчить літопис: «Въ лето 6649 [1141]... И седеша новгородци бес князя 9 месяць и послага послові по князя Суздалью. Въ то же лето въниде Ростиславъ на столь месяца ноября въ 26...» [17, 26].

Заслугує на увагу й інша боярська республіка – Псковська земля, яка була самостійною до 1136 р.

В. Янін наголошує на державній єдності Новгороду та Пскова після 30-х рр. XII ст. [18, 9–10]. Хоча, згідно інших істориків, Псков, залишаючись передмістям Новгороду до середини XIV ст., мав власні політичні інтереси [1, 102]. Псковичі часто приймали до себе вигнаних з Новгороду князів [19]. Князі, зазнавши поразки в політичній боротьбі за Новгород, від'їжджали до передмістя, де були «майбутніми претендентами на новгородський престол, але часто ставали, за підтримки віча, повноправними князями самого Пскова» [1, 90].

Після отримання незалежності від Новгороду у XIV ст., псковичі отримали можливість обирати посади самостійно, якого визначали на віче з вузького кола боярських родин. З 30–40-х рр. посадництво стали представляти чотири найбільших боярських роди чотирьох частин міста [19]. Отже, незважаючи на спорідненість двох середньовічних республік північних земель Київської Русі, боярство відігравало дещо різні політичні ролі, обираючи курс на отримання вигідного для себе князя, у випадку з Новгородом, та курсом на отримання політичної самостійності, як у Пскові.

Схожа з північними землями ситуація спостерігалася в майбутніх білоруських князівствах – Полоцькому та Турово-Пінському. За словами І. Фроянова, полоцьке боярство до кінця XI ст. не склалося у вигляді замкненої верстви, яка не зважає на інтереси населення, та без його підтримки бояри не відігравали серйозної політичної ролі [9, 461]. Натомість Л. Алексєєв підкреслює, що саме за боярами та купецтвом, які стояли на чолі віча, йшов у політичній боротьбі торгово-ремісничий люд [20, 277].

Полоцьк знаходився на шляху створення вічової республіки, коли влада належала 30 мужам, що говорить про відлуння існування представницького органу боярської олігархії. Політичний розвиток міста зупинився на етапі співіснування князівської та початків республіканської влади [21, 19–20]. В. Рукавішніков наголошує, що в кінці XII – першій половині XIII ст. [22, 122] місцеві бояри добровільно запросили на княжіння литовця Міндовга. Це зумовила династична криза початку XIII ст. [23, 64]. Турово-Пінське князівство, у свою чергу, характеризувалося підтримкою князя місцевими боярами-землевласниками, які допомагали князю Святополку в боротьбі за київський стіл [24, 90]. Подальша роль бояр не простежується, але ми можемо припустити, що вона була аналогічною полоцькій.

Протилежна ситуація, пов'язана з політичною роллю боярства, характерна для земель Південно-Східної Русі – Чернігівського та Переяславського князівств. В. Мавродін наголошував, що міста середнього Подніпров'я – Чернігів та Переяслав – стали центрами місцевого та княжого боярства, яке прагнуло до відокремлення від Києва. Бояри намагалися отримати свого самостійного князя, свою князівську лінію [6, 194].

Чернігівська община підтримувала своїх князів у боротьбі проти Києва, її дисциплінованість та висока організованість дали змогу тримати оборону від київських князів [25, 87]. На нашу думку, община очолювалася боярами як найбільш привілейованою та політично мобільною верствою населення. Специфіка боярства Переяслава полягала у відсутності опозиційних тенденцій до князівської влади. Постійна небезпека половецьких вторгнень та організація князівських походів для їх відбиття позбавили можливість земське боярство поклатися на власні сили. Великі бояри складали найближче оточення князя, з якими він постійно радився та які мали власну дружину [4, 135]. Підсумовуючи, можна впевнено говорити, про істотні

відмінності між південними та північними землями Київської Русі стосовно політичної ролі бояр.

Сучасні українські землі представлені тогочасними Київським і Галицько-Волинським князівствами, що характеризувалися різним економічним і політичним становищем бояр. М. Володимирський-Буданов говорить, що у цих землях боярська влада переважала над князем і вічем [26, 83]. Б. Рибаків головною особливістю Київського князівства називає велику кількість старих боярських вотчин з укріпленими замками, зосереджених у старій землі полян, на південь від міста [2, 308]. Інша особливість Київщини полягала в тому, що тут не утворилось окреме князівство. Мав місце значний вплив на політичні справи чисельної та багатой аристократії. Закріпитися у Києві князі могли лише за умови підтримки їх династії з боку київського боярства, яке використовувало вагому роль у своїх політичних інтересах. Дослідники підкреслюють, що бояри були проти чернігівської династії [27, 127–129]. За князювання Ігоря з династії Ольговичів це протистояння завершилося зрадою київського боярства, яке запросило до міста нового князя, а Ігоря кинули до в'язниці [11, 60]. Невдовзі князя вбили [28, 353]. Київські бояри контролювали і спрямовували повсякденну діяльність князя, який, втім, не був обмежений будь-якими установами, хоча змушений був радитися з ними [5, 272].

Галицько-Волинське князівство виділялося серед інших земель Русі сильним боярством та його відкритою боротьбою з князівською владою. Так, М. Котляр називає галицьких бояр історичним феноменом, якого не знали інші землі Південної Русі, хоч дещо схожими були бояри Новгороду [10, 90]. Необхідно підкреслити, що становище галицьких і волинських землевласників відрізнялося, зумовлюючи різний вплив на політику князів всередині князівства. Галицька аристократія утримувала на власних землях загоны дружинників, в її приватній власності перебували монастирі, села та деякі міста з околицями. З XII ст. бояри отримали право на збір мит, контроль і охорону шляхів, торгових складів та великих соляних копалень [12, 65].

Відомою є боротьба галицьких бояр з князями Ярославом Осмомислом, Романом Мстиславичем та Данилом Галицьким. Великі бояри Ярослава тримали князя в руках, який всі свої дії мусив погоджувати з ними, брутально втручалися в його життя, навіть спалили на вогнищі його дружину. Бояри намагалися керувати спадкоємцем Осмомисла – Володимиром. Саме через бояр Данило з матір'ю багато років змушений був перебувати за кордоном [10, 97–100]. Силу та пишність бояр можна проілюструвати прикладом Володислава Кормильчича. Він силою увійшов до князівства і проголосив себе князем: «Володислав же воеха в Галич и вокняжися и седе на столе. Даниль же отъиде с матерью своею в Ляхи...». Така ситуація не залишилася непомітною і до нього було відправлено посольство, яке проголосило, що «не есть лепо боярину княжити въ Галичи» [28, 488–489].

Протилежне ставлення до князя спостерігалось у Волинському князівстві, бояри якого підтримували князя та були його соціальною опорою, що створювало сильну політичну систему. Це було зумовлено порядком формування земельної власності волинських бояр – вони залежали від князівського надання [7, 40]. Галицькі бояри, у свою чергу, від князя не залежали й отримували землю шляхом захоплення общинних земель, купівлі, або були нащадками родоплемінної знаті [10, 96]. Тобто, політична роль боярства Галицько-Волинської землі залежала від його походження та матеріального становища.

Отже, специфіка розвитку політичної ролі боярства в різних землях Київської Русі була відчутною. В подальшому варто розглянути подібну роль боярства після монгольської навали. Зрештою, можна стверджувати, що найбільші політичні впливи на суспільне й економічне життя земель-князівств мало новгородське боярство. У Південно-Західній Русі велику роль відіграло галицьке боярство, завдяки своєму походженню. На землях майбутньої Білорусії роль боярства невинно посилювалася. Також відрізнялося політичною активністю київське боярство, чого не можна сказати про чернігівське і переяславське.

1. Никитский А. Очерк внутренней истории Пскова. – СПб., 1873.
2. Рыбаков Б. Рождение Руси. – М., 2004.
3. Черепнин Л.В. Формирование крестьянства на Руси // История крестьянства в Европе. – М., 1985. – Т. 1.
4. Кучера М.П. Переяславское княжество // Древнерусские княжества X–XIII вв. – М., 1975.
5. Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К., 1992.
6. Мавродин В.В. Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV в.). – СПб., 2012.
7. Софроненко К.А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI–XIII вв. – М., 1955.
8. Янин В.К. Новгородские посадники. – М., 2003.
9. Фроянов И.Я. Древняя Русь IX–XIII веков. Народные движения. Княжеская и вечевая власть. – М., 2012.
10. Котляр М. Данило Галицький. Біографічний нарис. – К., 2002.
11. Бодрухин В. М. Чернігівська земля-князівство. – Луганськ, 2002.
12. Петрик А.М. Боярство галицько-Волинської держави (XI–XIV ст.): дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2007.
13. Буров В.А. О родословии новгородских бояр Мишиничей-Онцифоровичей (по материалам Неревского раскопа 1951–1962) // Древности славян и Руси / Отв. ред. Б.А. Тимошук. – М., 1988.
14. Янин В.Л. Новгородская феодальная вотчина. Историко-генеалогическое исследование. – М., 1981.
15. Грамоты Великого Новгорода и Пскова / Под ред. С. Валка. – М., 1949.
16. Андреев В.Ф. Северный страж Руси. Очерки истории средневекового Новгорода. – Ленинград, 1983.
17. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л., 1950.
18. Янин В.Л. «Болотовский договор» о взаимоотношениях Новгорода и Пскова в XII–XIV вв. // Отечественная история. – 1996. – № 2.
19. Плоткин К.М. Древний Псков. – Псков, 1997 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.edapskov.narod.ru>.
20. Алексеев Л.В. Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии) в IX–XIII вв. – М., 1966.
21. Штыхов Г.В. Древний Полоцк XI–XIII вв. – Минск, 1975.
22. Руквищников А.В. Об организации власти в Полоцке в конце XII – середине XIII в. // Вопросы истории. – 1999. – № 3.
23. Шевченко Н.В. Білорусько-Литовська держава: нові концептуальні засади сучасної білоруської історіографії // Укр. іст. журн. – 1997. – № 2.
24. Лысенко П.Ф. Киев и Туровская земля // Киев и западные земли Руси в XI–XIII вв.: Сб. ст. – Минск, 1982.
25. Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю. Города-государства Древней Руси. – Ленинград, 1988.
26. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – Ростов н/Д., 1995.
27. Бодрухин В.М. Українська державність удільної доби (XII–XIV ст.). – Луганськ, 2002.
28. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 2 – М., 1998.

Rudnik D.G. The boyars' role in the Kievan Rus' various lands: comparative analysis. The difference of the boyars' impacts and

political role in the Kievan Rus various lands is researched in the article. Also are detected the factors, that conditioned rising of the Boyars' power in the leading principalities of the Kievan state.
Key words: Kievan Rus, boyars, regional differences

А. Ю. Прохорова

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ПОЛІТИЧНОЇ ДОКТРИНИ АНГЛІЙСЬКОЇ ТИРАНОБОРЧОЇ ДУМКИ (За трактатом Кристофера Гудмена)

Стаття присвячена дослідженню творчого доробку видатного представника англійської політичної думки XVI ст. К. Гудмена. Аналізується ставлення цього автора до жіночого правління та до проблеми законності опору правителю.

Ключові слова: К. Гудмен, гендер, англійська тираноборча думка

Пропонована стаття виконана в руслі гендерних досліджень, які є одним з актуальних напрямів сучасної історичної науки. Гендерний підхід дозволить нам здійснити спробу аналізу проблем, які раніше знаходилися поза увагою істориків. Об'єктом нашого дослідження є сприйняття жінки, яка знаходиться при владі, в англо-шотландській політичній думці XVI ст. Предмет – специфіка авторської позиції у створенні негативного або позитивного образу правительки.

Джерельну базу цієї статті склали матеріали політичних трактатів, листів та памфлетів. Першорядне значення має трактат «Як вища влада повинна контролюватися підданими та відносно до чого їм можна законно та згідно божого слова не підкорятися та опиратися», виданий у Женеві 1558 р. К. Гудманом [1]. Не менш важливими є також трактати Дж. Нокса («Трубний глас проти жадливого правління жінок», 1558 р.) [2] та Дж. Понета («Короткий трактат про політичну владу», 1556 р.) [3].

З приводу розробленості цього питання, слід відзначити, що проблема жіночої влади у сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії має певну традицію. Проте, глибина вивченості теми скоріше незначна. Так само й ідейно-теоретична спадщина К. Гудмена досліджена фрагментарно. Бракує також спеціальних досліджень, присвячених аналізу ставлення до жіночого правління англійських тираноборців XVI ст. Оцінка загального стану розробленості цих питань приводить нас до необхідності відзначити дві дослідницькі традиції. Перша вивчає політичну думку (зокрема тираноборчу), інша – гендерну історію. Дослідницьке поле обох традицій перетинається у сфері інтересів цієї статті, що й визначає її мету.

У XIX ст. зарубіжні історики зробили значний вклад насамперед у дослідження біографій політичних мислителів XVI–XVII ст. Такими зокрема є праці Е. Варрен, Е. Арбера, Г. Брауна. У XX ст. учені звернулися до вивчення політичної та публіцистичної діяльності тираноборців. У 1920–30-х рр. вийшла монографія Дж. Себайна [4], окремий розділ якої відведений англійській політичній думці, зокрема творчості Дж. Нокса та К. Гудмена. Ця ж тема розглянута більш докладно у низці робіт Дж. Аллена. У другій половині XX ст. з'явилися роботи, в яких була поставлена задача виявити основний комплекс ідей творчості К. Гудмена та визначені важливі напрями дослідження цих ідей. Передусім, це стосується студій Дж. Ельтона, Дж. Доусона [5], Д. Даннера [6], Д. Лоада [7].

У вітчизняній дореволюційній історіографії К. Гудмен згадувався лише в дослідженнях загального характеру, а також в окремих теологічних працях, присвячених вивченню політичних теорій XVI ст. (К. Кузнецов, О. Савін, В. Жуковський, Л. Потехін та ін.). За радянських часів була опублікована низка історичних